

Міржақып Дулатұлы және оның «Оян, Қазақ!» шығармасы

I. Басты экран: Ұлт рухының ұраны

Оян, Қазақ! Ұйқыңды аш, көзіңді аш.

XX ғасыр басындағы қазақ даласын дүр сілкіндірген Міржақып Дулатұлының азаттық үнімен және оның мәңгілік мұрасымен танысыңыз.

[Түйме: ТАРИХҚА ҮҢІЛУ]

II. Дала шамшырағы: Міржақып Дулатұлының тұлғасы

Міржақып Дулатұлы – тек ақын ғана емес, ол – өз заманының ұстазы, публицисі, саяси қайраткері және ұлт-азаттық қозғалысының идеологы. Оның тұлғасы қазақ халқының XX ғасыр басындағы рухани ізденістері мен азаттыққа деген ұмтылысының символына айналды.

Өмір жолы

1885 жылы Торғай облысында дүниеге келген Міржақып алғашында ауыл молдасынан дәстүрлі мұсылманша білім алып, кейіннен орыс-қазақ мектебінде оқыды. Осы екі түрлі білім жүйесін игеруі оның дүниетанымын кеңейтіп, дәстүр мен жаңашылдықты ұштастыра білген ерекше көзқарас қалыптастыруына септігін тигізді. Ол қазақ қоғамының ішкі

мәселелерін де, сыртқы қауіп-қатерді де терең түсінді.

Ол Әлихан Бөкейханов және Ахмет Байтұрсынұлымен бірге Алаш қозғалысының «үш алыбының» бірі болды. Олардың ортақ мақсаты – ағартушылық пен саяси күрес арқылы қазақ халқының өзін-өзі билеу құқығына, яғни автономияға қол жеткізу еді. Бұл жолда Міржақып қаламымен де, ісімен де аянбай күресті. Ол «Қазақ» газеті, «Серке» журналы сияқты алғашқы ұлттық басылымдардың белді авторы әрі редакторы ретінде халық арасында жаңа идеяларды таратып, ұлттық қоғамдық пікірдің қалыптасуына зор үлес қосты.

Төмендегі кестеде Міржақып Дулатұлының өмірі мен оның ең басты еңбегі «Оян, Қазақ!» кітабының тағдырындағы маңызды тарихи белестер көрсетілген. Бұл хронологиялық тізбек жай ғана даталар жиынтығы емес, ол – бір адамның және оның идеясының империялық езгіге қарсы күресінің, құрбандығының және ақырында тарихи жеңісінің драмалық шежіресі.

Кесте 1: Міржақып Дулатұлының өмірбаяны мен «Оян, Қазақ!» кітабының негізгі кезеңдері

Жыл (Year)	Оқиға (Event)	Маңызы (Significance)
1885	Міржақып Дулатұлының дүниеге келуі	Ұлт көсемінің өмір жолының басталуы
1909	«Оян, Қазақ!» кітабының жарық көруі	Қазақ ұлттық санасының оянуына түрткі болған басты еңбек
1910	Кітаптың тәркіленіп, автордың тұтқындалуы	Патша үкіметінің ұлт-азаттық идеяларға қарсылығын көрсетті
1917	Алаш партиясының құрылуына атсалысуы	Қазақ автономиясы үшін саяси күрестің бел ортасында болды
1928	Кеңес үкіметі тарапынан	Алаш зиялыларын жаппай қуғын-сүргінге

	тұтқындалуы	ұшыратудың бастамасы
1935	Соловки лагерінде қайтыс болуы	Алаш қозғалысының қайғылы тағдырының символы
1988	Ақталуы	Тарихи әділдіктің қалпына келтірілуі және мұрасының жаңғыруы

Бұл кестедегі әрбір оқиға – Міржақыптың жеке тағдыры мен бүкіл қазақ халқының тағдырының тығыз байланысын айғақтайды. 1909 жылы кітаптың шығуы мен 1910 жылы автордың тұтқындалуы арасындағы бір жылдық қысқа мерзім бұл еңбектің патша үкіметі үшін қаншалықты қауіпті болғанын көрсетеді. Оның 1935 жылы лагерьдегі өлімі мен 1988 жылы ақталуы арасындағы жарты ғасырдан астам уақыт – оның мұрасын өшіруге тырысқан кеңестік тоталитаризмнің ұзаққа созылған қылмысының дәлелі.

III. Дәуір үні: Неліктен «Оян, Қазақ!» қажет болды?

«Оян, Қазақ!» кітабының жарық көруі кездейсоқтық емес, ол – тарихи қажеттіліктен туған, дәуірдің өзі талап еткен үн. Оның маңызын толық түсіну үшін XX ғасырдың басындағы қазақ халқының басындағы ауыр хал-ахуалды тереңінен ұғыну қажет. Бұл кезең – Ресей империясының отаршылдық саясатының шарықтау шегіне жетіп, қазақ ұлтының болмысына тікелей қауіп төнген уақыт еді.

Тарихи ахуал

Сол дәуірдегі ең өзекті мәселе – жер мәселесі болды. Патша үкіметінің Столыпин реформалары аясындағы қоныс аудару саясаты қазақтың шұрайлы, құнарлы жерлерін жаппай тартып алып, Ресейдің ішкі губернияларынан келген мұжықтарға бөліп беруді көздеді. Бұл саясат қазақ халқының дәстүрлі көшпелі шаруашылығының тамырына балта шапты. Ата-бабасының ежелден қонысы болған жерінен айырылған халық құмды, шөлейтті аймақтарға ығысуға мәжбүр болды. Бұл тек экономикалық дағдарыс қана емес, ұлттың рухани және болмыстық негіздерін шайқалтқан экзистенциалды қатер еді.

Отаршылдық саясат тек жерді тартып алумен шектелмеді. Ол ұлттық бірегейлікті жоюға бағытталған жүйелі шаралармен жалғасты. Орыстандыру (русификация) саясаты білім беру, іс қағаздарын жүргізу салаларында қазақ тілін шеттетіп, оның орнына орыс тілін енгізді. Дәстүрлі ислам институттарының ықпалы әлсіретіліп, қазақтың мәдениеті мен әдет-ғұрпы ескіліктің қалдығы ретінде көрсетілді. Осының салдарынан халық арасында сауатсыздық жайылып, кедейшілік тереңдеп, қоғамдық санада тоқырау мен үмітсіздік орнады. Міржақып Дулатұлы сипаттағандай, ұлт өзін-өзі жойып жіберуі мүмкін қауіптің алдында тұрғанын сезбей, «терең ұйқыда» жатқан еді.

Дәл осындай тарихи тығырықта қазақ зиялыларының жаңа толқыны, «Алаш» қайраткерлері сахнаға шықты. Олар ұлтты сақтап қалудың жалғыз жолы – ағартушылық, білім мен ғылымды игеру және ұлттық сананы ояту деп білді. Осы зиялылар қауымының алдыңғы қатарында, ұлтты ояту идеясының жаршысы ретінде Міржақып Дулатұлы тұрды. Оның «Оян, Қазақ!» кітабы жай ғана әдеби туынды емес, отаршылдықтың демографиялық және мәдени экспансиясына қарсы бағытталған ұлттық контр-стратегия, шұғыл дабыл қағу болды. Оның үнінің ащы және талапшыл болуының себебі – ол уақытпен жарысып, ұлтты жойылудан аман алып қалуға тырысты.

IV. Империяны дүр сілкіндірген кітап: «Оян, Қазақ!»

1909 жылы Уфа қаласында жарық көрген «Оян, Қазақ!» – жай ғана өлеңдер жинағы емес, ол – біртұтас ұлттық манифест. Бұл шағын кітапша өзінің идеологиялық қуатымен бүкіл Ресей империясының шенеуніктерін дүрліктіріп, отаршыл биліктің іргесін шайқалтты. Оның әсерінің күшті болғаны сонша, билік оны әдебиет ретінде емес, саяси қару ретінде қабылдады.

Негізгі идеялар

Кітаптың өн бойынан бірнеше негізгі идея анық байқалады. Олардың әрқайсысы сол кездегі қазақ қоғамының ең ауыр дерттерін дәл басып, одан айығудың жолдарын көрсетеді:

- **Оқу мен білімге шақыру:** Дулатұлы қазақ халқының барлық бәлесінің бастауы – надандық пен қараңғылық деп санады. Ол заманауи, зайырлы білімді («оқу») бәсекеге қабілетті болудың, өз құқығын түсініп, қорғай білудің жалғыз құралы деп білді.
- **Ұлттық бірлік:** Ақын рулық, жүздік бөлінушілікті қатаң сынға алып, бүкіл қазақты бір

тудың астына бірігуге шақырды. Ол ішкі алауыздықтың сыртқы жауға тойтарыс беруге кедергі болатынын, ұлт ретінде осал ететінін ескертті.

- **Отаршылдыққа қарсылық:** Кітап патша үкіметінің жерді тартып алу, тілді шеттету, мәдениетті басып-жаншу сияқты отаршылдық саясатын ашық та батыл сынады. Оның мақсаты – халықтың бойында саяси сананы оятып, өз тағдырына өзі ие болуға деген ұмтылысты жағу еді.
- **Жер тағдыры:** Жер мәселесі – кітаптың өзекті тақырыбы. Дулатұлы ата-қоныстан айырылуды ұлттың жаны мен болашағынан айырылумен теңеді. Ол үшін жер – тек шаруашылық нысаны емес, ол – ұлттың тіршілік негізі, рухани тірегі.

Патша үкіметінің реакциясы

Патша үкіметінің «Оян, Қазақ!» кітабына реакциясы тез әрі қатаң болды. Олар бұл кітаптың әдеби құндылығына емес, оның идеологиялық қуатына назар аударды. Билік Дулатұлының «оқуға» шақыруын – күреске дайындалуға, «бірлікке» шақыруын – ұйымдасқан саяси майдан құруға үндеу деп түсінді. Сондықтан кітап мемлекеттік тұрақтылыққа қауіп төндіретін, бүлікшіл туынды деп танылды.

Дереу бүкіл таралымды тәркілеу туралы бұйрық шығарылды. 1910 жылы Міржақып Дулатұлының өзі тұтқындалып, Семей түрмесіне қамалды. Алайда, биліктің бұл әрекеті олар күткен нәтижеге керісінше әсер етті. Кітапқа тыйым салу және авторды қудалау арқылы олар оны ұлт-азаттық қозғалысының қаһарманына, ал кітапты киелі мәтінге айналдырды. Тәркіленген кітап қолдан қолға көшіріліп, жасырын таратылып, оның атағы мен ықпалын бұрынғыдан да арттыра түсті. Биліктің идеяны жоюға деген әрекеті, керісінше, оны мәңгілікке қалдырды.

V. Мәңгілік мұра: Кітаптың бүгінгі күнге әсері

Міржақып Дулатұлының және оның «Оян, Қазақ!» кітабының тағдыры – қазақ халқының XX ғасырдағы тарихының айнасы. Ол қуғын-сүргінге ұшырап, ұзақ жылдар бойы ұмыттырылуға тырысылғанымен, азаттық рухының өшпейтіндігін дәлелдеп, тәуелсіздік жолындағы ұрпақтарға рухани шамшырақ болды.

Кеңес дәуіріндегі тыйым

Алашорда үкіметінің қысқа ғұмыры аяқталып, кеңес билігі орнағаннан кейін Міржақып Дулатұлы мен оның серіктері «халық жаулары», «буржуазияшыл-ұлтшылдар» деп жарияланды. Оның барлық шығармаларына қатаң тыйым салынды, есімі тарих оқулықтарынан, әдебиеттен толығымен сызып тасталды. 1928 жылы ол қайтадан тұтқындалып, ақыры 1935 жылы Соловки лагерінде азапты өліммен көз жұмды. Жарты ғасырдан астам уақыт бойы «Оян, Қазақ!» кітабын сақтаудың өзі қылмыс болып саналды. Тоталитарлық жүйе оның идеясын халықтың жадынан мәңгілікке өшіруге тырысты.

Қайта оралу және ақталу

Алайда, шындықты мәңгі бұғаулау мүмкін емес еді. 1980 жылдардың соңындағы «қайта құру» кезеңінде ұлттық сана қайта жаңғыра бастағанда, Міржақыптың есімі мен оның мұрасы халыққа қайта оралды. «Оян, Қазақ!» ұраны 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасынан кейінгі саяси қозғалыстардың, Қазақстанның 1991 жылы тәуелсіздікке жетуіне алып келген ұлттық оянудың символына айналды. 1988 жылы Міржақып Дулатұлының ресми түрде ақталуы – тек бір адамға қатысты тарихи әділдіктің орнауы ғана емес, бүкіл ұлттың тарихи жадының қалпына келуіндегі бетбұрысты сәт болды.

Бүгінгі күндегі маңызы

Бір ғасырдан астам уақыт өтсе де, Міржақып Дулатұлының «Оян, Қазақ!» кітабында көтерген мәселелері бүгінгі тәуелсіз Қазақстан үшін де өз өзектілігін жойған жоқ. Оның білім мен ғылымға ұмтылу, ұлттық бірлікті сақтау, тіл мен жердің қасиетін қастерлеу, әділ басқаруды талап ету туралы ойлары қазіргі қоғам үшін де маңызды бағдар болып қала береді. Ол – қазіргі қазақ саяси ойының негізін қалаушы әкелерінің бірі ретінде, ұлттың рухани көсемі ретінде мәңгі қастерленеді.

VI. Кітаптан үзінділер: Ғасырларға жалғасқан ойлар

Міржақып Дулатұлының сөздері – жай ғана поэзия емес, ол – ғасырлар бойы жаңғырып тұратын, ұлттың жанын тербейтін қуатты үн. Төменде «Оян, Қазақ!» кітабынан алынған

бірнеше үзінді келтірілген.

«Көзіңді ашып, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.»

Бұл – кітаптың негізгі идеясын, оның басты тезисін білдіретін ұран. Бұл жолдар ұлтты рухани ұйқыдан оятып, өз тағдырына жауапкершілікпен қарауға шақырады.

«Жер кетсе, халықтың кететіні хақ,
Тұра алмас түбінде сыбағасы жоқ.»

Бұл үзіндіде халық пен жер арасындағы ажырамас, экзистенциалды байланыс көрсетілген. Дулатұлы үшін жерден айырылу – ұлт ретінде жойылумен тең.

«Надандық – біздің қазіргі ауруымыз,
Оқу, білім – оның дәрісі.»

Мұнда ақынның ағартушылыққа деген сенімі айқын көрінеді. Ол ұлтты құтқарудың, оны барлық дерттен айықтырудың жалғыз жолы – білім мен ғылымды игеру деп санайды.

VII. Мұраның сақталуы: Тереңірек үңілу

Міржақып Дулатұлының мұрасы бүгінде жай ғана тарихи жәдігер емес, ол – тірі және қолжетімді. Кезінде тыйым салынған еңбектері енді Қазақстанның ұлттық игілігі ретінде сақталуда. Оның ой-пікірлерімен танысқысы келетіндер үшін еліміздің басты зияткерлік орталықтарының есігі ашық. Бір кездері оның идеяларын жоюға тырысқан мемлекеттік аппарат, бүгінгі тәуелсіз Қазақстан мемлекеті сол мұраның басты сақтаушысына айналды. Бұл – тарихи әділдіктің салтанат құруының айқын көрінісі.

Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы

Алматы қаласында орналасқан Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы – еліміздің жазба мұрасының басты физикалық қоймасы.¹ Кітапхананың алғашқы директоры, көрнекті мемлекет қайраткері Ораз Жандосов айқындағандай, оның негізгі міндеті – «қазақ тіліндегі барлық баспа өнімдерін және Қазақстан туралы барлық әдебиетті жинақтау» болды. Бұл миссия Міржақыптың «Оян, Қазақ!» сияқты құнды еңбектерін сақтаумен тікелей үндеседі. Бүгінде кітапхананың 7 миллионнан астам

кітаптан тұратын бай қоры ¹ Алаш кезеңінің сирек кездесетін тарихи мәтіндерін де қамтиды. Кітапхана ғимаратының өзі «республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіші» ретінде мемлекеттің өз мәдени жадын сақтауға деген ұстанымын білдіреді.

Қазақстан Ұлттық Электрондық Кітапханасы (ҚазҰЭК)

Қазақстан Ұлттық Электрондық Кітапханасы (kazneb.kz) – бұл мұраға әлемнің кез келген нүктесінен қол жеткізуге мүмкіндік беретін цифрлық қақпа. Астанадағы Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасы негізінде жүзеге асырылып жатқан бұл жобаның негізгі мақсаты – «ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын сақтау» және «электрондық құжаттардың ұлттық репозиторийін қалыптастыру». ҚазҰЭК порталындағы «сирек кездесетін құжаттар мен қолжазбалар» бөлімі зерттеушілерге, студенттерге және барша азаматтарға Дулатұлының еңбектерімен және оның заманына қатысты тарихи деректермен танысуға жол ашады.

Бұл кітапханалар – жай ғана кітап сақтайтын ғимараттар немесе деректер қоры бар веб-сайттар емес. Олар – тоталитаризмнің ұлттық жақты өшіре алмағандығының дәлелі, тарихи әділдікке қойылған ескерткіштер. Олардың қызметі – Міржақып пен Алаш зиялылары бастаған ағартушылық жобаның институционалдық тұрғыдан орындалуы.

Алаш қозғалысының және оның қаһармандарының мұрасын зерттеуді жалғастырыңыз.

[Түйме: ҚазҰЭК цифрлық мұрағатын зерттеу (kazneb.kz сілтемесі)]

[Түйме: Ұлттық кітапханаға бару (nlrk.kz сілтемесі)]

Источники

1. National Academic Library of the Republic of Kazakhstan - IFLA | WLIC 2025, дата последнего обращения: сентября 16, 2025, <https://2025.ifla.org/national-academic-library-of-the-republic-of-kazakhstan/>